

Ontwikkelingskansen verbeteren van kinderen in armoede: Van analyse naar aanpak

Silvia Bunt en Bram Orobio de Castro

In totaal leefden in 2017 ruim 272.000 minderjarigen (0 tot 18 jaar) in armoede, dat wil zeggen in een gezin met een inkomen onder het niet-veel-maar- toereikendcriterium¹, zoals het SCP dat hanteert.ⁱ Tot minderjarigen met een groter risico op armoede behoren op basis van analyse van CBS-gegevens jongere kinderen (t/m 12 jaar), kinderen uit gezinnen met bijstand als belangrijkste inkomstenbron, éénoudergezinnen met een vrouw aan het hoofd en kinderen uit gezinnen met een niet- westerse achtergrond. Hoewel kinderen met werkende ouders minder kans hebben dan kinderen van uitkeringsgerechtigden om in armoede op te groeien, gaat het hierbij ook om een grote groep.

Negatieve effecten van armoede op ontwikkeling van kinderen

De effecten van armoede op de levens van kinderen en jongeren zijn op een rij gezet in de recent verschenen handreiking 'Omgaan met armoede in de Jeugdgezondheid'. Er is bij kinderen in armoede sprake van een groter risico op minder goede taal- en cognitieve ontwikkeling, lagere schoolprestaties en voortijdig schoolverlaten. Onderzoek van Peruzzi laat zien dat kinderen die in armoede opgroeien op zestienjarige leeftijd een onderwijsachterstand hebben en op dertigjarige leeftijd een lager voltooid onderwijsniveau dan even intelligente kinderen met meer welvarende ouders.ⁱⁱ Kinderen in armoede hebben daarnaast een verhoogd risico op gezondheidsproblemen op latere leeftijd, bijvoorbeeld doordat zij vaak ongezonder, minder bewegen dan andere kinderen en daarmee minder gezond leven.ⁱⁱⁱ Armoede kan ook de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen belemmeren. Kinderen en jongeren uit gezinnen met een lage sociaaleconomische status blijken bijna twee keer zoveel kans te hebben om een psychosociaal probleem te ontwikkelen als leeftijdsgenoten uit hogere klassen.^{iv}

Investeren in de ontwikkeling van kinderen is rendabel

Investeren in de ontwikkeling van kinderen blijkt één van de meest rendabele investeringen die een overheid kan doen, zo blijkt uit wereldwijde analyses van langlopende studies.^v Vroege (preventieve) interventie en ontwikkelingsstimulering vergroten het welzijn, opleidingsniveau en maatschappelijke participatie van kinderen en verminderen hun kans op (mentale) gezondheidsproblemen en criminaliteit. De kosten verdienen zich meermaals terug door onder andere lagere zorgkosten, minder uitkeringen en meer inkomstenbelasting (doordat deze kinderen uiteindelijk zelfs meer gaan verdienen).^{vi}

Wat werkt nu in gezinnen² in armoede het beste om effecten van armoede op kinderen te voorkomen? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het belangrijk eerst na te gaan wat de effecten van armoede in gezinnen op kinderen verklaart.

Verklarende factoren

Er zijn twee theoretische perspectieven op de mechanismes waarlangs armoede de ontwikkeling van kinderen beïnvloedt. Dit zijn de gezinsstresstheorie en de investeringstheorie.

Volgens *de gezinsstresstheorie* heeft armoede vooral effect op de ontwikkeling van kinderen via ouderlijke stress. Volgens deze theorie maakt een laag inkomen het voor arme gezinnen moeilijk om

¹ Het *niet-veel-maar-toereikendbudget* omvat de voor een zelfstandig huishouden uitgaven aan onvermijdbare, basale zaken als voedsel, kleding en wonen. Ook houdt het budget rekening met de minimale kosten van ontspanning en sociale participatie. Denk aan het lidmaatschap van een sport- of hobbyclub of een jaarlijkse korte vakantie. Deze uitgaven zijn niet strikt noodzakelijk, maar veel mensen beschouwen ze wel als zeer wenselijk en deze sociale participatie is voor kinderen belangrijk om zich sociaal goed te kunnen ontwikkelen.

² Wij beperken ons in dit artikel tot de rol van gezinnen. Daarnaast is ook stimulering van kinderen *op school* langdurig effectief gebleken (bijv Taylor e.a., 2017).

in hun basisbehoeften te voorzien, wat extra druk legt op de geestelijke gezondheid van de ouders en dit resulteert vervolgens in autoritair of minder betrokken ouderschap dat op zijn beurt bijdraagt aan slechtere ontwikkelingsresultaten van kinderen.^{vii} Economische stress kan ouders gefrustreerd maken en minder geduldig, waardoor zij niet meer goed in staat zijn tot ondersteunend opvoedingsgedrag.^{viii} Armoede en schuldenproblematiek blijken inderdaad een belangrijke bron van stress. Van de mensen met ernstige schulden, ervaart bijna de helft wekelijks stress door hun financiële situatie.^{ix} Daarnaast is er bij mensen in armoede vaak sprake van zowel acute als chronische stress en speelt stress op meerdere levensdomeinen tegelijkertijd (bijvoorbeeld werk, gezondheid, familie en relaties).^x De gezinsstresstheorie sluit goed aan bij het boek 'Schaarste'^{xi}, waarin wordt aangegeven dat je mentale bandbreedte nodig hebt om een goede ouder te kunnen zijn en waarin wordt uitgelegd waarom mensen in armoede per definitie over weinig bandbreedte beschikken.

De *investeringstheorie* beschrijft de manier waarop financiële middelen ouders in staat stellen goederen en diensten te kopen die kinderen nodig hebben om te gedijen.^{xii} Denk hierbij aan goede huisvesting en een gezond dieet, boeken en ander leermateriaal, uitgaven voor sociale participatie (bijvoorbeeld contributie voor een sportclub), uitstapjes en vakanties. Ouders in armoede beschikken niet over de financiële middelen die nodig zijn voor dergelijke stimulansen in de ontwikkeling van hun kinderen. Behalve door financieel te investeren, bevorderen ouders ook de ontwikkeling van kinderen door tijd te investeren in activiteiten die de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen stimuleren, bijvoorbeeld samen lezen, tellen, praten over sociale relaties, museumbezoek en bibliotheek.

Er zijn inmiddels meer dan 50 onderzoeken gedaan naar beide theorieën, vooral in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, en andere Westerse landen.^{xiii} De resultaten geven aan dat bovenstaande theorieën beide bruikbaar zijn en elkaar aanvullen als uitgangspunt voor het verminderen van de effecten van armoede op de ontwikkeling van kinderen. Er zijn veel voorbeelden van effectieve interventies uit het buitenland die de invloed van armoede op de ontwikkeling van kinderen blijken te verzachten.^{xiv} Deze voorbeelden richten zich enerzijds op het verbeteren van opvoeding onder stress in arme gezinnen en anderzijds op het investeren in de kwaliteit van de vroege taalomgeving thuis. Dit zijn belangrijke elementen die er bewezen toe doen en die aansluiten bij de gezinsstresstheorie en de investeringstheorie.

Interventies op het vlak van opvoeding

Armoede kan een negatieve invloed hebben op de kwaliteit van het ouderschap door de ouderlijke stress aanzienlijk te verhogen, waardoor de opvoeding verslechtert en de ontwikkeling van kinderen wordt belemmerd. Het is belangrijk te realiseren dat het hier om een effect van stress op gedrag van ouders gaat, niet om een tekort of onkunde van ouders zelf. Warm en ondersteunend ouderschap bevordert de ontwikkeling van kinderen en speelt een belangrijke rol bij het verminderen van de schadelijke effecten van armoede.^{xv} De ouder-kindrelatie is bovendien van invloed op de geestelijke gezondheid van kinderen, zowel op internaliserende problemen zoals angst, depressie en eenzaamheid als op externaliserende gedragsproblemen, zoals agressie, delinquentie en pesten. Een overzicht van studies geeft aan dat kinderen in armoede van wie de ouders positieve opvoeding gebruiken, een grotere kans hebben om het goed te doen op school in vergelijking met kinderen in armoede met een beperkte blootstelling aan ondersteunend en warm ouderschap.^{xvi}

Deze bevindingen worden ondersteund door een recente studie, waarin is gekeken of de manier waarop een gezin met elkaar omgaat (de mate van conflict die hierin speelt), van invloed is op het effect dat stress van ouders heeft op de ontwikkeling van kinderen.^{xvii} Deze studie was gericht op ouders met een hoger risico, bestaande uit voornamelijk éénoudergezinnen met een lager inkomen. De resultaten tonen aan dat ouderlijke stress de ouder-kindrelatie in de loop van de tijd in negatieve zin beïnvloedt door het vaker voorkomen van gezinsconflicten. Naarmate het ouders dus beter lukt

om stress minder van invloed te laten zijn op conflicten in het gezin, is er ook minder risico op de ontwikkeling van psychosociale problemen bij kinderen (zowel internaliserende als externaliserende) als gevolg van deze stress. Kortom: het aanleren van coping strategieën bij ouders waarmee zij zo goed mogelijk leren omgaan met (financiële) stress en waardoor zij het effect van stress op het gezinsfunctioneren kunnen minimaliseren, is een waardevolle richting om in de praktijk te gaan uitproberen.

Een aantal bewezen effectieve opvoedingsinterventies uit het buitenland worden al toegepast in Nederland. Dit geldt onder andere voor PCIT, Triple P en Incredible Years. Deze interventies zijn effectief gebleken in het verminderen van gezinsconflicten en gedragsproblemen bij kinderen, ook bij gezinnen in armoede in Nederland.^{xviii} De gunstige effecten van deze interventies blijken het grootst in gezinnen waar bij aanvang al conflicten waren, en waar de interventie dus het hardst nodig is. In onderzoek naar één van deze interventies bleek bovendien een gunstig effect op het besteedbare gezinsinkomen, waarbij de maatschappelijke investering in het programma binnen twee jaar was terugverdiend.^{xix} Dit gunstige financiële effect bleek vooral te danken aan minder stress bij ouders en minder gedragsproblemen bij kinderen, waardoor gezinnen minder kwijt waren aan zorgkosten en ouders minder vaak uitvielen op hun werk.

Rol van vaders

Opvallend is dat het overgrote deel van onderzoek naar opvoeding gaat over de rol van moeders. Slechts drie studies in de eerder genoemde review onderzochten het belang van de opvoedrol van vaders. Uit deze studies bleek dat ouderschap van vaderskant even belangrijk is als ouderschap van moeders kant bij het verminderen van de negatieve impact van armoede op het welzijn van kinderen. De aan- of afwezigheid van vaders en de houding van vaders ten opzichte van ouderschap bleken sterk samen te hangen met zowel de cognitieve als de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen.^{xx} In het verbeteren van omgang met stress en opvoedingsvaardigheden van vaders lijkt dus nog een wereld te winnen.

Interventies die taalontwikkeling stimuleren

Van de vele ouder-kindactiviteiten is het voorlezen van een ouder aan een kind of het helpen met lezen belangrijk gebleken voor het verbeteren van de cognitieve ontwikkeling van kinderen die in armoede leven.^{xxi} Leesactiviteiten van ouders hadden het grootste effect in vergelijking met andere leeractiviteiten waarbij ouders betrokken waren.^{xxii} Meerdere keren per week voorlezen aan een kind bleek een sterk effect te hebben op de cognitieve uitkomsten van kinderen, zelfs wanneer kinderen opgroeiden in aanhoudende armoede.^{xxiii}

Een voorbeeld van een bewezen effectieve interventie uit de Verenigde Staten om de kwaliteit van de vroege taalomgeving thuis te bevorderen met aantoonbaar effect op het opvoedingsgedrag en de ontwikkeling van het kind, is Reach out and Read (ROR). Dit is een programma waarin preventie - professionals gezinnen met kleine kinderen thuis bezoeken om kinderboeken te geven en hen voorlichting te geven over de voordelen van samen lezen. Ondanks de lage intensiteit en kosten van ROR zijn consistente effecten gevonden op de hoeveelheid gezamenlijk lezen en de houding van ouders ten aanzien van het gezamenlijk lezen van boeken en op de ontwikkeling van de woordenschat van kinderen^{xxiv}, wat weer een belangrijke voorspeller is voor prestaties op school.

Ook een in Nederland uitgevoerde meta-analyse laat zien dat investeren in de geletterde thuisomgeving van kinderen in achterstandssituaties ertoe doet.^{xxv} Hieruit blijkt dat family literacy-programma's op korte termijn positieve effecten laten zien op ontluikende geletterdheid. Voordat ze naar school gaan, doen veel kinderen al allerlei kennis en inzichten op over geschreven taal. Die 'ontluikende geletterdheid' helpt hen om een vlotte start te maken in het lees- en schrijfont onderwijs en draagt bij aan de verdere lees- en schrijfontwikkeling. En beïnvloedt daarmee schoolsucces en maatschappelijke kansen van kinderen. De effecten op 'ontluikende geletterdheid' blijken op basis van deze meta-analyse echter te verschillen per type interventie:

- Programma's waarin alleen thuisactiviteiten werden aangeboden hadden een groter effect dan programma's die de combinatie maken met activiteiten op school of op een kinderopvangcentrum. Een mogelijke verklaring voor dit verschil is dat de oudercomponent in gecombineerde interventies te veel vanuit het perspectief van de school en te weinig vanuit het perspectief van de ouder is ontwikkeld.
- Programma's die geletterde activiteiten combineerden met opvoedingsondersteuning hadden gemiddeld een klein effect, terwijl de effecten van programma's die uitsluitend inzetten op geletterde activiteiten middelgroot waren. Hier geldt wellicht het belang van focus: mogelijk vragen gecombineerde programma's te veel van de inzet van ouders en staat de combinatie van opvoedingsondersteuning en geletterde activiteiten een goede uitvoering van die laatste activiteiten juist in de weg.

Kortom: vooral programma's met een gericht en afgebakend aanbod bleken effectief te zijn. Denk daarbij aan programma's die zich beperken tot een gelimiteerde set activiteiten (bijvoorbeeld alleen voorlezen) of vaardigheden (geen combinatie met opvoedingsondersteuning), en programma's die hun aanbod focussen op activiteiten in het gezin en geen combinatie maken met activiteiten op school/de kinderopvang.

De VoorleesExpress is een voorbeeld van een Nederlandse interventie die voldoet aan deze werkzame elementen. Via de inzet van vrijwilligers die twintig weken lang wekelijks voorlezen in gezinnen, wordt geprobeerd de geletterde thuisomgeving van kinderen in achterstandssituaties te bevorderen en hun geletterde ontwikkeling te stimuleren. Het programma blijkt tot op zekere hoogte te werken: het programma weet kinderen uit gezinnen in achterstandsposities te bereiken, het weet bij die kinderen positieve effecten te bereiken op een vaardigheid die essentieel is voor de

leesontwikkeling (verhaalbegrip) en er lijken door programmamedelname positieve veranderingen in de thuisomgeving op te treden. Tegelijkertijd moet er volgens onderzoekers gekeken worden naar aanvullende activiteiten om laagopgeleide (migranten)ouders bij de talige en geletterde ontwikkeling van hun kinderen te betrekken. De effecten van VoorleesExpress lijken overigens groter te zijn, naarmate er meer huisbezoeken hebben plaatsgevonden.^{xxvi}

Interventies op het vlak van inkomen

Naast interventies op het vlak van opvoeding en taalontwikkeling van kinderen, blijkt een toename in gezinsinkomen op zichzelf ook gunstig te zijn voor de ontwikkeling van kinderen, vooral in arme gezinnen. Dat laat een review zien van 54 studies in EU- en OESO-landen naar de effecten van inkomensverandering.^{xxvii} Deze robuuste wetenschappelijke basis geeft duidelijk aan dat meer geld in het gezin op zichzelf een verschil maakt voor de ontwikkeling van kinderen. Er werden significant positieve effecten geïdentificeerd van een betere inkomenssituatie op de mentale gezondheid van de moeder, de opvoeding, de thuisomgeving, de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling, schoolprestaties en gezondheid van de kinderen. Deze effecten van meer inkomen bleken niet-lineair te zijn: de impact van een bepaalde inkomensstijging is, zoals verwacht mag worden, groter bij de huishoudens die aanvankelijk een lager inkomen hadden.

Recent zijn de resultaten van een groot onderzoek van de Hogeschool van Amsterdam gepubliceerd naar 85 armoede- en schuldenprojecten in zeven verschillende steden. Eén van de aanbevelingen uit dit onderzoek (Van Schulden naar Kansen) is dat, wil je mensen in armoede echt blijvend duurzaam uit de armoede en schulden helpen, een hoger inkomen onontbeerlijk is.^{xxviii} Vooral de projecten die zich expliciet op het genereren van inkomen hebben gericht, lukte het om de inkomenspositie van deelnemers te verbeteren.^{xxix} Het is daarom volgens de onderzoekers belangrijk dat armoede- en schuldenprojecten die zich *niet* richten op het genereren van inkomen de verbinding gaan leggen met projecten die zich daar wel op richten of met commerciële partijen als uitzendbureaus.

Van analyse naar aanpak

Wat kunnen we leren uit de genoemde onderzoeken bij het ontwerpen van een aanpak die de ontwikkelingskansen voor kinderen in armoede verbetert? Meer (besteedbaar) inkomen van ouders helpt waarschijnlijk op zichzelf al voor het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in arme gezinnen. Het aan het werk helpen van ouders in armoede en landelijke en lokale maatregelen die de inkomenssituatie van mensen met een laag inkomen verbeteren, zijn daarom van belang. Net als een snelle aanpak van eventuele schulden. Positieve effecten van een aantal programma's op het vlak van opvoedingsondersteuning op de sociaal emotionele ontwikkeling van kinderen in armoede zijn bewezen en laagdrempelige inzet van deze programma's is haalbaar gebleken. In Nederland grondig bewezen effectieve interventies op het vlak van taalontwikkeling van kinderen zijn nog niet direct voor handen, maar er is wel inzage in de werkzame elementen van dergelijke methodes en er is eerste evidentie voor methodes als de VoorleesExpress.

Ondanks al deze effectieve mogelijkheden om de effecten van armoede op kinderen te verminderen lijkt het ons niet verstandig direct alle mogelijke interventies tegelijkertijd aan alle gezinnen te gaan aanbieden. Zo'n bevoogdende 'top down' benadering op grote schaal is niet alleen heel kostbaar, maar blijkt ook veelal te leiden tot op zijn best matige uitvoering door professionals, stigmatisering, en geringe motivatie met hoge uitval bij gezinnen, die er immers niet zelf om gevraagd hebben.

Het lijkt vooral zinvol om gezinnen laagdrempelig kennis te laten maken met bewezen effectieve methodes en de goede resultaten die hier al mee geboekt zijn. Een experiment met zo'n laagdrempelige benadering – via theedrinken met moeders op school – toonde aan dat hiervoor juist veel belangstelling is bij gezinnen in armoede die de reguliere hulpverlening niet weten te vinden.^{xxx} Ouders zijn zich immers vaak best bewust van de negatieve effecten van armoede en/of schulden op hun kinderen, zoals bijvoorbeeld bleek uit de documentaire 'Alleen tegen de staat' waarin vijf

moeders die slachtoffer werden van het Toeslagenschandaal, vertellen hoe dit hun leven en dat van hun kinderen heeft beïnvloed. Veel ouders blijken dan ook gemotiveerd om te voorkomen dat hun stress negatieve effecten op hun kinderen heeft.

In onze visie is het daarom aan de gezinnen zelf om te kiezen welke van deze bewezen effectieve interventies voor hen het meest zinvol zijn. Gezinnen weten zelf immers het beste wat hen het meest belast en waarvoor zij het meest gemotiveerd zijn. Bovendien is het zelf bepalen van doelen überhaupt een belangrijk werkzaam element om resultaten te behalen.^{xxx} Wellicht zal het ene gezin graag eerst met schulden aan de gang gaan en ontstaat, zodra daar een oplossing voor in beeld komt, ook motivatie om naar de andere gebieden te kijken. Terwijl een ander gezin zich liever vooral eerst richt op het stimuleren van de taalontwikkeling van de kinderen en tegelijkertijd aan opvoeding wil werken. De vraag is steeds: welke vaardigheden rondom het oplossen van schulden, het verbeteren van de inkomensituatie, omgaan met stress, omgaan met opvoeding en taalstimulering van de kinderen kunnen het meest helpend zijn in een gezin en daarmee de ontwikkelingskansen van kinderen verbeteren? De vaardigheden die het meest belangrijk zijn, verschillen waarschijnlijk van gezin tot gezin.

Integrale aanpakken

Een mooi voorbeeld van een aanpak waarbij de aspecten opvoeding, genereren van inkomen en aanpak van schulden aan bod komen is het project Droommoeders³ in Maastricht. De alleenstaande moeders (zonder afgeronde opleiding en werkloos) gaan in een periode van twee jaar, middels een gericht plan van aanpak aan de slag om te werken aan het vergroten van hun zelfredzaamheid op verschillende levensgebieden: financiën, wonen, inkomen, scholing, sociale omgeving en werken. Stressreductie is een belangrijk onderdeel van de aanpak. Samen met de moeder wordt bepaald waar ze aan het eind van deze twee jaar wil staan. Betrokken partners zijn Trajekt, Kredietbank Limburg, MIK Kinderopvang, Bureau Jeugdzorg Limburg en Sociale zaken Maastricht. Door integrale aanpakken als dit continu te verbeteren op basis van kennis over wat werkt en evaluaties op effectiviteit, leren we steeds beter wat kinderen in armoede het beste helpt in hun ontwikkeling. Zodat als je wieg in een arm gezin staat, dit niet automatisch betekent dat je op achterstand staat.

Over de auteurs:

Silvia Bunt is freelance onderzoeker en adviseur op het terrein van armoede en schulden
Bram Orobio de Castro is hoogleraar orthopedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam

³ Zie <https://droommoeders.nu/>

Referenties

- ⁱ Sociaal en Cultureel Planbureau. (2019). *Armoede in kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁱⁱ Kalthoff, H. (2020). *Opgroeien en opvoeden in armoede*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- ⁱⁱⁱ Nederlands Centrum Jeugdgezondheid. (2021). *Omgaan met armoede in de Jeugdgezondheid*. Den Haag: NCJ.
- ^{iv} Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (2016). *Jgz-richtlijn Psychosociale problemen*. Den Haag: NCJ.
- ^v Black, M. M., Walker, S. P., Fernald, L. C., Andersen, C. T., DiGirolamo, A. M., Lu, C., ... & Lancet Early Childhood Development Series Steering Committee. (2017). Advancing Early Childhood Development: From Science to Scale 1: Early childhood development coming of age: Science through the life course. *Lancet (London, England)*, 389(10064), 77.
- ^{vi} Heckman, J. J. (2006). Skill formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science*, 312(5782), 1900-1902. doi:10.1126/science.1128898
- ^{vii} Saitadze, I., & Lalayants, M. (2021). Mechanisms that mitigate the effects of child poverty and improve children's cognitive and social-emotional development: A systematic review. *Child & Family Social Work*, 26(3), 289-308. doi:10.1111/cfs.12809
- ^{viii} Cooper, K., & Stewart, K. (2021). Does household income affect children's outcomes? A systematic review of the evidence. *Child Indicators Research*, 14(3), 981-1005.
- ^{ix} Madern, T.E., Jungmann, N., van der Werf, M.M.B. (2019) Het regelen van financiën is lastig en levert veel stress op. *Tijdschrift voor Schuldsanering*, 2019, 03, 9.
- ^x Hosper, K. & Van Loenen, T. (2021). *Leven met ongezonde stress. Aandacht voor chronische stress in de aanpak van gezondheidsverschillen*. Pharos: Utrecht.
- ^{xi} Mullainathan, S. & Shafir, E. *Scarcity: Why having too little means so much*. (2013).
- ^{xii} Saitadze, I., & Lalayants, M. (2021).
- ^{xiii} zie reviews van Saitadze et al., (2020) en van Cooper et. al, (2020)
- ^{xiv} Cates, C. B., Weisleder, A., & Mendelsohn, A. L. (2016). Mitigating the effects of family poverty on early child development through parenting interventions in primary care. *Academic Pediatrics*, 16(3), S112-S120.
- ^{xv} Saitadze, I., & Lalayants, M. (2021)
- ^{xvi} Saitadze, I., & Lalayants, M. (2021)
- ^{xvii} Jones, J. H., Call, T. A., Wolford, S. N., & McWey, L. M. (2021). Parental Stress and Child Outcomes: The Mediating Role of Family Conflict. *Journal of Child and Family Studies*, 30(3), 746-756.
- ^{xviii} Weeland, J., Chhangur, R. R., van der Giessen, D., Matthys, W., de Castro, B. O., & Overbeek, G. (2017). Intervention effectiveness of The Incredible Years: New insights into sociodemographic and intervention-based moderators. *Behavior Therapy*, 48(1), 1-18.
- ^{xix} Posthumus, J. A. (2009). *Preventive effects and cost-effectiveness of the Incredible Years program for parents of preschoolers with aggressive behavior*. Utrecht University.
- ^{xx} Saitadze, I., & Lalayants, M. (2021)
- ^{xxi} Saitadze, I., & Lalayants, M. (2021)
- ^{xxii} Kiernan, K. E., & Huerta, M. C. (2008). Economic deprivation, maternal depression, parenting and children's cognitive and emotional development in early childhood. *British Journal of Sociology*, 59(4), 783-806. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2008.00219.x>
- ^{xxiii} Holmes, J., & Kiernan, K. (2013). Persistent poverty and children's development in the early years of childhood. *Policy and Politics*, 41(1), 19-42. <https://doi.org/10.1332/030557312X645810>
- ^{xxiv} Cates et al., 2016.
- ^{xxv} Van Steensel, R., Fikrat-Wevers, S., Bramer, M. W., & Arends, M. P. D. L. (2019). *Family literacy-programma's voor kinderen in achterstandssituaties: Een meta-analyse van effecten en werkzame elementen*. NRO rapportage, projectnummer 405-17-71.
- ^{xxvi} Broens, A. & Van Steensel, R. (2019). *Werkt de VoorleesExpress? Effecten op woordenschat, verhaalbegrip en de geletterde thuisomgeving*. Utrecht: Eburon.
- ^{xxvii} Cooper & Stewart (2021).
- ^{xxviii} Guiaux, M., Roest, A. & Iedema, J. (2011). *Voorbestemd tot achterstand?* SCP-Publicaties, 23. SCP: Den Haag
- ^{xxix} Mak, J., Boonstoppel, E., & Van Geuns, R. (red). (2021). *Van schulden naar Kansen. Weten wat werkt*. Toth: Bussum.
- ^{xxx} Leijten, P., Raaijmakers, M. A. J., Orobio de Castro, B., van den Ban, E., & Matthys, W. (2017). Effectiveness of the incredible years parenting program for families with socioeconomically disadvantaged and ethnic minority backgrounds. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 46(1), 59-73. doi:10.1080/15374416.2015.1038823
- ^{xxxi} Van Yperen, T.A., Meyknecht, G., & Diephuis, K. (2004). *Werken met doelrealisatie, handreiking formuleren en evalueren van hulpverleningsdoelen*. Programma Kwaliteitszorg in de Jeugdzorg II. Utrecht: GGZ Nederland / MOgroep.